

Tisková zpráva k vydání první části Bílé knihy vzdělávání

Na cestě ke znalostní společnosti

Část první: Kde jsme ...?

Kritická analýza současné situace

Vedoucí projektu a editoři:

Petr Matějů a Jana Straková

Tým expertů:

Oldřich Botlík, Ondřej Hausenblas, Pavel Komárek, Ivana Procházková,
Radim Valenčík, Anna Vitásková, Petr Roupec, Jiří Zlatuška

Proč ISEA vydává „Bílou knihu vzdělávání“ ?

Od vydání *Národního programu rozvoje vzdělávání v České republice* (Bílá kniha MŠMT) a *Strategie rozvoje lidských zdrojů* (NVF) uplynuly již čtyři roky. Ačkoli oba tyto dokumenty, i když každý s jinou mírou naléhavosti, ukázaly, že český systém vzdělávání postrádá dynamiku potřebnou k uspokojení rostoucích vzdělanostních aspirací obyvatelstva a posílení konkurenceschopnosti České republiky, žádná zásadní reforma českého vzdělávacího systému nebyla od té doby navržena, natož implementována. Některé z problémů, na které dokumenty upozorňovaly, byly řešeny dílčím způsobem bez návaznosti na problémy ostatní, jiným dosud nebyla věnována pozornost vůbec. Česká republika stále zůstává v řadě statistik stavu a vývoje vzdělání na jednom z posledních míst mezi zeměmi OECD.

Narozdíl od vlád zemí, které se dnes pohybují na nejvyšších příčkách konkurenceschopnosti a kvality lidských zdrojů a které rozhodně mohou představovat „modely úspěchu“ (Finsko, Irsko, Nizozemí), **všechny naše dosavadní vlády podcenily strategický význam rozvoje vzdělání a důležitost reformy vzdělávacího systému.** Žádná z vlád také nepředložila ucelenou vizi směřování vzdělávací politiky, která by integrovala potřeby všech prvků vzdělávacího systému. K aktivitě na poli vzdělávání nejsou české vlády nuceny ani tlakem veřejnosti. Výzkumy veřejného mínění opakovaně ukazují, že **česká veřejnost je s úrovní vzdělávání spokojena.** Oceňuje množství vědomostí, kterých se jí ve škole dostalo, cení si kázně a pořádku, který v české škole panuje. Škola vyhovuje českým občanům v té podobě, v jaké ji zažili oni, jejich rodiče a prarodiče a takovou by ji rádi zachovali i pro budoucí generace. Skutečnost, že rozpor mezi konzervativizmem české školy a rychlými změnami ve společnosti začíná vyvolávat problémy, které mimo jiné ohrožují konkurenceschopnost českých absolventů na světovém pracovním trhu i zdravý vývoj české společnosti, zatím ještě není veřejnosti zřejmá.

Stále se potvrzuje, že **školský systém má v sobě ohromnou setrvačnost a vyznačuje se neobyčejnou rezistencí vůči změně.** Jeho změna v žádoucím směru proto vyžaduje ohromné úsilí a politické odhodlání. Jak ukazují zkušenosti z jiných zemí, i poměrně silná vláda potřebuje pro prosazení reformy vzdělávacího systému širokou politickou podporu (včetně odborů) a stejně silnou oporu ve veřejnosti. Žádná z těchto podmínek však nemůže být naplněna, chybí-li dostatek důkazů o tom, že reforma je nezbytná, v zásadě uskutečnitelná a že její prosazení přinese prospěch všem, i když v delší časové perspektivě.

Hlavní teze dokumentované a diskutované v jednotlivých kapitolách

Význam vzdělání pro člověka i společnost za posledních patnáct let v naší zemi výrazně vzrostl. **Dobré vzdělání začalo být nejdůležitější podmínkou pro získání dobrého zaměstnání a snížení rizika nezaměstnanosti.** Rozdíly v příjmech mezi lidmi s různým vzděláním se výrazně zvětšily a již řadu let patříme mezi země s největším rozdílem mezi průměrnými příjmy lidí s nižším (středním) a vyšším (vysokoškolským) vzděláním. Zákonitě se tedy stále zvyšuje počet mladých lidí, kteří si přejí dosáhnout co nejvyššího vzdělání. Vzdělání je zdrojem úspěchu nejen jednotlivců, ale i zemí. Jak ukazují mezinárodní srovnání, vzdělanostní úroveň obyvatelstva má čím dál větší vliv na prosperitu a ekonomický růst. Růst vzdělanostní úrovně a dostupnost vyššího vzdělání pro co největší počet obyvatel je i v našem případě klíčovou podmínkou dosažení příznivějšího postavení v celkové konkurenceschopnosti, ve které si zatím nevedeme tak dobře, jak bychom mohli.

Určitým paradoxem je, že ačkoli **naš vzdělávací systém není schopen uspokojit poptávku po vyšším vzdělání,** čímž brání uspokojení vzdělanostních aspirací a prokazatelně **nedosahuje dynamiky nutné k vyrovnání rozdílů v konkurenceschopnosti** mezi námi a srovnatelnými zeměmi, vzdělání stále nepatří mezi hlavní témata politické debaty. Je to zřejmě dáno i tím, že problémy, které stojí před naším vzdělávacím systémem, si uvědomuje jen velmi malá část české veřejnosti.

Jedním z největších problémů našeho školství, který se dotýká většiny obyvatelstva, je jeho selektivita. Naš vzdělávací systém již od útlého věku děti rozděluje na nadané a nenadané, na ty, které budou studovat a na ty, které nikoli. Hrstce těch „nejlepších“ pak poskytuje náročné akademické vzdělání. Výběr začíná v rámci základního vzdělávání, kdy více než 5 % dětí odchází do speciálních škol. Tyto děti jsou tak ochuzeny o podněty, které mají jejich vrstevníci v běžných základních školách. Další dělení nastává ve třetí třídě, a to odchodem dětí do škol s rozšířenou výukou některého z předmětů nebo vzdělávacích oblastí. V podobně specializovaných školách plní povinnou školních docházku více než 10 % dětí.

V páté a sedmé třídě odchází dalších 10 % do víceletých gymnázií. Nejdůležitější třídění však nastává po deváté třídě. Ten, kdo odchází na učiliště nebo střední odbornou školu, má velmi ztíženou případnou cestu k vysokoškolskému vzdělání. Příjímácké zkoušky na vysoké školy totiž kladou enormní důraz na faktografické znalosti, čímž zvýhodňují uchazeče přicházející z gymnázií. Ty ovšem v ČR navštěvuje pouze 13 % populačního ročníku, což je nejmenší podíl ze zemí OECD. Velmi nízký (25 % populačního ročníku) je též podíl těch, kterým je umožněno studovat na vysoké škole.

Uzavřenost českého vzdělávacího systému způsobuje výraznou sociální selekci: ČR patří k zemím s nejvyšší závislostí výsledků žáků i dosaženého vzdělání na rodinném zázemí. Tento selektivní vzdělávací model je v české společnosti silně zakořeněn a různé pokusy o změnu se setkávají s nezdarem. Příslušníci elit hájí svá privilegia pro své děti a vnuky.

Vzdělání na všech stupních vzdělávací soustavy je velmi „akademické“, maximalistické, uspěchané a vede k předčasné specializaci. Charakteristickým rysem stávajícího pojetí vzdělávání je jeho neúčinnost v souvislosti s verbálně očekávaným vlivem na kultivaci společnosti. Tím, že je česká škola vzdálená skutečnému životu a potřebám žáků, poskytuje jim málo dovedností a vědomostí, které jsou pro život skutečně důležité. Zároveň ale, ač teoreticky zaměřena, nekultivuje, neboť nerozvíjí myšlenkové dovednosti ani nezávislý úsudek a dokonce rezignovala na svoji funkci výchovnou. Stále ve významné míře přítomný důraz na bezmyšlenkovité memorování a charakterem hodnocení podporovaná snaha žáků za žádnou cenu neudělat chybu, pěstuje v dětech řadu škodlivých návyků, které negativně ovlivňují jejich přístup k životu i k uplatnění na pracovním trhu. Závažným nedostatkem české školy je skutečnost, že nevybavuje žáky dovednostmi, nezbytnými pro celoživotní vzdělávání a ani je k dalšímu vzdělávání cíleně nemotivuje.

Problém však není jen v systému, ale též v učitelích. Vzdělávání českých učitelů je zkostratělé. Zaměřuje se převážně na poznatkovou základnu a opomíjí ostatní důležité aspekty pedagogické práce. Naprosto nebere v potaz vývoj společnosti a požadavky moderní doby. Absolventy dostatečně nevybavuje pro praktickou práci ve školách ani pro úkoly, které před ně staví kurikulární reforma. Učitelé stále spatřují své poslání v tom, aby svým žákům předali co největší množství faktických vědomostí a připravili je tak k přijímacím zkouškám na další stupeň škol. Tomuto poslání přizpůsobují i hodnocení žáků. Alternativa, která spočívá v tom, že škola bude poskytovat individuální podporu

každému dítěti, aby maximálně rozvinulo své předpoklady, dosud není po českých učitelích vyžadována. V českém školství však přes všechny potíže působí malé, ale výkonné procento učitelů, ředitelů, celých škol a nevládních organizací, kteří rozpoznávají aktuální potřeby žáků a usilují o to, aby mohli využít všech příležitostí k zlepšování vzdělávací práce. Tato skupina však přesto, že se její cíle shodují s verbálně deklarovanými záměry státní vzdělávací politiky, nemá podporu „shora“ a může proto jen omezeně dosahování očekávaných cílů napomáhat.

Kurikulární reforma má potenciál eliminovat výše uvedené nedostatky. Pokud však nedojde k její urychlené věcné a finanční podpoře, má jen malou naději na úspěch. Zcela nedostatečná pozornost, která byla věnována informování odborné i širší veřejnosti, způsobila, že odborná i laická veřejnost má o důvodech, cílech a průběhu reformy jenom nedostatečné a často zkreslené informace. Učitelé nejsou vybaveni vědomostmi a dovednostmi nezbytnými k realizaci reformy. Významná rizika ohrožující zdárnou realizaci reformy spočívají rovněž v nepromyšlené a nedostatečné koordinaci s dalšími kroky vzdělávací politiky, především se zavedením plošného testování, které - tak jak je připravováno - může reformu zásadně ohrozit a do systém vnést další zdroj nerovností.

Možnost obratu k lepšímu je přitom velmi omezená, protože současný systém má silnou oporu v tom, jak je základní a střední školství spravováno a financováno. Společným rysem a příčinou uvedených problémů totiž je primární zaměření správy i financování nikoli na vzdělávání, ale na instituce. To je příčinou nedůvodně byrokratizace a neefektivit při využívání disponibilních zdrojů, ze kterých je poskytování veřejné vzdělávací služby financováno. Naposled se to projevilo v omezení počtu přihlášek na střední školy, které sice možná usnadnilo život školám a úřadům, ve skutečnosti ovšem výrazně zkomplikovalo život dětem a jejich rodičům, kteří museli pečlivě vážít, zda podat přihlášku na lepší (při přijímacím řízení náročnější) školu a podstupovat tak riziko neúspěchu, nebo volit jistotu v podobě méně náročného vzdělávání a rezignovat tak na pokus dosáhnout ve volbě školy co nejlepšího výsledku. Pravomoci centrálních úřadů rozhodovat o věcech, ve kterých by hlavní slovo měly mít obce a zejména jednotlivé školy, ve skutečnosti brání prosazení skutečné decentralizace a přesunu pravomocí i odpovědnosti tam, kde se veřejná vzdělávací služba poskytuje a kde se o ní občané ucházejí. ***Ačkolí formálně došlo k decentralizaci správy regionálního školství, hlavní problém zůstává: vzdělávání z prostředků státního rozpočtu je financováno způsobem, který zakládá významnou nerovnost podpory konkrétních vzdělávaných, a to podle sídla školy, jejího zřizovatele nebo typu školy.***

Samostatnou a zvláště smutnou kapitolou našeho vzdělávacího systému je vysoké školství. Zatímco základní a střední školství nás přes veškeré výše zmíněné problémy staví v mezinárodních srovnáních do relativně slušné pozice, ***v ukazatelích stavu a dynamiky vývoje vysokého školství jednoznačně patříme k nejproblematičtějším zemím.*** V podílu dospělé populace s dosaženým terciárním vzděláním jsme společně s Tureckem na samotném konci žebříčku zemí OECD. Totéž pak platí o podílu absolventů z příslušné věkové skupiny. Aspirace na dosažení vysokoškolského vzdělání již řadu let rostou rychleji než nabídka studijních míst. Neúnosně velký převis poptávky po vysokoškolském studiu nad nabídkou studijních míst, způsobený v první řadě způsobem financování a rozpočtovými omezeními, vede nejen k plýtvání lidskými zdroji, ale také k plýtvání již tak omezenými finančními prostředky. ***Místo aby studium na vysoké škole bylo umožněno všem, kteří prokáží zájem a elementární předpoklady ke studiu, naše vysoké školy často amatérským způsobem vymýšlejí přijímací testy, které jim umožňují odmítnout co nejvíce uchazečů. To vede k dalšímu prohlubování sociálních nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání,*** protože v takto nastavené soutěži prohrávají zejména uchazeči ze sociálně slabších vrstev, kteří již jednou prohráli v soutěži o přijetí na ty střední školy, které se věnují v první řadě přípravě svých žáků na studium na vysoké škole (gymnázia).

K celkově nízké efektivitě systému vede i to, že řada uchazečů se pokouší o přijetí na vysokou školu opakovaně. Značná část studentů, neboť na rozdíl od vyššího odborného vzdělávání je studium na vysoké škole bezplatné, se „z nouze“ zapisuje na obory, které studovat nechťejí. Podobná praxe je následně příčinou velké fluktuace a vysokého podílu studentů opouštějících školy před řádným zakončením studia. Toto vše přispívá k nízké efektivitě užití veřejných financí alokovaných do sektoru vysokého školství, navíc za situace, kdy výše investic do vysokého školství je ve srovnání s jinými zeměmi OECD jen průměrná. ***Plýtvání veřejnými prostředky ve vysokém školství, na které se***

poměrně dobře adaptoval současný management veřejných vysokých škol, je možné zejména proto, že patříme k zemím s nejnižším podílem soukromých zdrojů na jeho financování. Ukazuje se totiž, že tam, kde do financování vysokého školství vstupují ve větší míře soukromé zdroje, roste efektivita vynakládání veškerých prostředků, včetně veřejných. Podstatným problémem veřejných vysokých škol není tedy jen nedostatek finančních zdrojů na financování vysokoškolského studia a souvisejícího výzkumu, ale zejména špatná úroveň managementu veřejných vysokých škol. Neutěšený stav managementu vysokých škol je však zřetelným projevem toho, že je za daných vnějších podmínek, ve kterých vysoké školy působí, pro většinu vysokých škol (a jejich akademické obce) výhodný. **Úroveň managementu vysokých škol nelze zvýšit jinak než vytvořením konkurenčního prostředí, které povede k výrazné diferenciaci jak mezi školami, tak uvnitř škol (mezi akademickými pracovníky).** Vysoké školství v ČR má v tomto ohledu stále velké zpoždění za světem, kde univerzity přestaly být symbolem akademické strnulosti, procházejí rychlým procesem změn a v řadě případů dokáží být motorem rozvoje moderní znalostní ekonomiky. Českou republiku tento trend bohužel dosud mívá.

Podle mezinárodních komparací je přes současný příznivý ekonomický růst konkurenceschopnost České republiky nízká. Jednou z hlavních příčin jsou nejen relativně nízké investice do lidského kapitálu a do výzkumu a vývoje, ale stejnou měrou těž nízká efektivita těchto investic projevující se mimo jiné v nízké výkonnosti výzkumu a vývoje a slabém inovačním potenciálu. Inovační potenciál ovšem nemůže růst, pokud existují překážky těsné spolupráce akademické a výzkumné obce s průmyslovou sférou při využití výsledků výzkumu a vývoje. Zásadní význam má propojení výuky, výzkumu a podnikání na univerzitách. Institucionální oddělení vysokoškolské výuky od akademického základního výzkumu je anachronismem, který založil minulý politický režim. Totéž platí o strachu univerzit vstoupit do světa podnikání. Existence obou těchto anachronismů brání širším přímým i sekundárním efektům v oblasti vzdělávání a výzkumu a představují největší překážky růstu konkurenceschopnosti České republiky.

Zásadní, konzistentní a na sebe navzájem navazující reformy českého vzdělávacího systému se odkládají již mnoho let. Vůle k těmto reformám byla zatím nízká mimo jiné i proto, že česká veřejnost byla politiky ujišťována, že naše školství je v podstatě v pořádku, a pokud snad v něčem zaostáváme, lze to spravit drobnými korekcemi. Čím déle se necháme v této iluzi udržovat, tím bude nakonec uskutečnění hlubších reforem obtížnější a ekonomicky náročnější.

Co bude dál?

Cílem této publikace je identifikovat problémy. V publikaci **Na cestě ke znalostní společnosti. Část druhá: Jak dál...?**, která bude následovat, se na základě diskuse pokusíme navrhnout základní kroky reforem, které by podle našeho názoru vedly k řešení identifikovaných problémů.

Zahájení věcné diskuse však považujeme za primární !

V Praze dne 19.10.2005

Oldřich Botlík, Ondřej Hausenblas, Pavel Komárek, Petr Matějů, Ivana Procházková, Jana Straková, Radim Valenčík, Anna Vitásková, Petr Roupec, Jiří Zlatuška